

تبیین فضائل آل ابراهیم در آیه ۵۴ سوره نساء

زهرا السادات غنی‌پور^۱

چکیده

«فضائل آل ابراهیم» به معنای ویژگی‌ها، صفات و برتری‌هایی است که به خاندان و نسل حضرت ابراهیم (علیه السلام) نسبت داده می‌شود. این فضائل در متون دینی، به ویژه در قرآن مورد اشاره قرار گرفته‌اند و نشان‌دهنده جایگاه ویژه و ارزشمند این خاندان در نزد خداوند هستند. قرآن کریم در سوره نساء، به طور مستقیم و مشخص به «فضائل آل ابراهیم» اشاره کرده است. مقاله حاضر با هدف تبیین فضائل آل ابراهیم در آیه ۵۴ سوره نساء به روش توصیفی-تحلیلی و با ابزار کتابخانه‌ای به رشته تحریر در آمده است. مهمترین یافته‌های تحقیق حاضر عبارتند از: قرآن کریم با ذکر فضائل آل ابراهیم در آیه ۵۴ سوره نساء، بر اهمیت این خاندان در هدایت بشر تأکید کرده است. این فضائل نه تنها ابعاد فردی چون حکمت، فهم الهی و بصیرت را شامل می‌شوند، بلکه در سطح اجتماعی نیز نبوت، قضاوت و حکومت را در بر گرفته‌اند. نتیجه این پژوهش نشان می‌دهد که توجه به این فضائل، می‌تواند راهبردهای مهمی برای توسعه جوامع دینی، برقراری عدالت اجتماعی و تقویت هویت دینی در میان مسلمانان ارائه دهد.

کلیدواژه: آل ابراهیم، تبیین، سوره نساء، فضایل.

^۱. دانش آموخته سطح ۲، مدرسه عالی علمیه فاطمیه (سلام الله علیها).

مقدمه

آل ابراهیم، از منظر علمی، یک مفهوم کلیدی در مطالعات ادیان ابراهیمی و تاریخ اجتماعی خاورمیانه است. این اصطلاح، که در قرآن کریم به آن اشاره شده، به ذریه، نسل و پیروان حضرت ابراهیم (علیه السلام) اشاره دارد و نقش مهمی در تبیین پیوندهای تاریخی، فرهنگی و دینی میان یهودیت، مسیحیت و اسلام ایفا می‌کند. بررسی‌های تاریخی و باستان‌شناسی نشان می‌دهد که خاندان ابراهیم، با مهاجرت‌ها و تعاملات خود با جوامع مختلف، تأثیر عمیقی بر شکل‌گیری تمدن‌ها و ارزش‌های اخلاقی در منطقه داشته‌اند. از منظر جامعه‌شناسی، آل ابراهیم به عنوان یک «خاندان نبوی» با ویژگی‌های خاص رهبری، عدالت‌خواهی و تعهد به اصول اخلاقی، نقش مهمی در ایجاد انسجام اجتماعی و ترویج ارزش‌های دینی در طول تاریخ ایفا کرده‌اند.

بررسی علمی آیات قرآن درباره‌ی خاندان ابراهیم (علیهم السلام) نشان می‌دهد این آیات، یک چارچوب تربیتی مؤثر ارائه می‌دهند. این آیات، با تأکید بر فضیلت‌هایی چون صبر، توکل، عدالت، صداقت و پایبندی به تعهدات، الگوهای رفتاری را معرفی می‌کنند که بر اساس داده‌های وحیانی و تاریخی شکل گرفته‌اند. این الگوها، راهنمایی‌های عملی و کاربردی برای بهبود جنبه‌های مختلف زندگی فردی و اجتماعی ارائه می‌دهند. هدف از این آموزه‌ها، ارتقای کیفیت زندگی و ایجاد یک جامعه‌ی سالم است.

تمرکز بر فضایل آل ابراهیم می‌تواند به افزایش خودآگاهی، تقویت حس مسئولیت‌پذیری و ایجاد امید در افراد کمک کند. در نهایت، تکرار و تأکید بر این فضایل در قرآن، نشان‌دهنده اهمیت آن‌ها در شکل‌دهی به هویت دینی و فرهنگی مسلمانان و تبیین ارزش‌های بنیادین اسلام است.

مقاله حاضر با هدف تبیین فضائل آل ابراهیم در آیه ۵۴ سوره نساء پاسخگوی سوالات زیر است:

- فضائل فردی آل ابراهیم در آیه ۵۴ سوره نساء کدامند؟
- فضائل اجتماعی آل ابراهیم در آیه ۵۴ سوره نساء کدامند؟

در زمینه فضائل آل ابراهیم در قرآن کریم به طور مستقیم نگارش‌های چندانی به رشته تحریر در نیامده اما در ضمن مقالات به این موضوع پرداخته شده است. از جمله :

مقاله « ابراهیم (علیه السلام) و خاندانش در تورات و قرآن»؛ نوشته محمد حسین طاهری که در سال (۱۳۸۸) به چاپ رسیده است. نویسنده در این مقاله به این مطلب پرداخته است که اهمیت حضرت ابراهیم(علیه السلام) و فرزندان ایشان در ادیان ابراهیمی بر کسی پوشیده نیست. از این‌رو، هر یک را ادیان توحیدی، یهودیت، مسیحیت و اسلام بر اساس کتاب آسمانی خود، می‌کوشد ارتباط خود با این بزرگواران را نشان دهد. شناخت شخصیت این انبیا در تورات و قرآن می‌تواند بهترین ابزار برای آشنایی با این اشخاص و آن ادیان باشد و بهترین موضوع را در مطالعات بین ادیانی ترسیم کند.

همچنین مقاله « بررسی دیدگاه مفسران فریقین درباره مصداق «ملک عظیم»؛ نوشته حامد دژآبادی و مهدی فرامرزی است که در سال (۱۳۹۶) به چاپ رسیده است. نویسندگان در این مقاله به بررسی تطبیقی روایات و دیدگاه مفسران فریقین و دلایل درون متنی و برون متنی آنان در مورد مصداق ملک عظیم که از فضایل آل ابراهیم در آیه ۵۴ سوره نساء است پرداخته‌اند و در پایان با توجه به سایر آیات و روایات نتیجه می‌گیرند که معنای ملک عظیمی که خدا آن را به آل ابراهیم (علیهم السلام) عطا نموده، امامت و به عبارت دیگر ولایت تکوینی از سوی خدای سبحان است.

۱- مفهوم آل ابراهیم

«آل ابراهیم»؛ در لغت از دو کلمه تشکیل شده است؛ «آل» که مقلوب لفظی کلمه «اهل» است و اهل کسانی را گویند که نسبی یا دینی یا چیزی همانند آن، آنها را با یکدیگر جمع و مربوط کند و «آل» به شریف‌تر و با فضیلت‌ترها اضافه می‌شود، مثل آل الله و آل النبی، اما «اهل» اضافه شدنش کلی و عمومی است. «ابراهیم»، اسمی غیر عربی است که به صورت «آب رام» به معنی پدر عالی و

بعد از آن به صورت «پابراهام» به معنی پدر جماعت بسیار آمده و اصطلاحاً نام یکی از پیامبران اولوالعزم یعنی حضرت ابراهیم (علیه السلام) می‌باشد.^۱ در اصطلاح منظور از آل ابراهیم فرزندان پاک و برگزیده ابراهیم هستند؛ مانند اسماعیل (علیه السلام)، اسحاق (علیه السلام)، یعقوب (علیه السلام)، داوود (علیه السلام)، سلیمان (علیه السلام)، یونس (علیه السلام)، زکریا (علیه السلام)، عیسی (علیه السلام)، پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) و جانشینان آن حضرت از خاندان وی. البته برخی از مفسران معتقدند، از سیاق آیه ۵۴ سوره نساء که در صدد سرزنش بنی اسرائیل (دودمان اسحاق) است، برمی‌آید که مقصود از آل ابراهیم، پاکان ذریه او از طریق اسماعیل است و شامل ذریه ابراهیم از طریق اسحاق نمی‌شود.^۲

۲- تبیین فضائل فردی آل ابراهیم در آیه ۵۴ سوره نساء

اطلاق فضائل فردی به آل ابراهیم (علیهم السلام) یک نمونه از «کلی بر افراد» است. در این رویکرد، فضائل فردی نظیر حکمت، فهم عمیق، صبر و توکل که به طور ذاتی در افراد آل ابراهیم وجود دارد، به کل این خاندان نسبت داده می‌شود. این نسبت‌دهی نه به معنای اشتراک این فضائل در تمام اعضای آل ابراهیم با یک درجه و شدت یکسان، بلکه به این معناست که این فضائل، خصوصیات بنیادین و تعریف‌کننده‌ی هویت این خاندان هستند. در واقع، هر فرد از آل ابراهیم به واسطه برخورداری از این فضائل، مصداقی از کلیت آل ابراهیم را محقق می‌سازد. قرآن کریم به فضایل آل ابراهیم (علیهم السلام) در سوره نساء به شیوه‌های مختلف فردی و اجتماعی پرداخته است که مهمترین فضائل فردی آل ابراهیم عبارتند از:

۲-۱- حکمت

«حکمت» به هر علم نیکو و هر عمل صالحی اطلاق می‌شود که به تعریف علم عملی، مناسب تر است تا علم نظری. «حکمت» در بسیاری از کاربردها، به خود عمل اطلاق می‌شود؛ یعنی کار بی عیب و نقص. همچنین عده ای گفته اند: «حکمت» همان اقتدا به خالق است در سیاست (یعنی:

^۱. راغب اصفهانی، مفردات، ج ۱، ص ۲۲۲.

^۲. طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۳، ص ۱۶۶.

تدبیر معاش و معاد) به مقدار طاقت بشری؛ یعنی اگر انسان تا جایی که در توان دارد به تدبیر حق تعالی اقتدا کرده، به زندگی و امور خود نظم و برنامه داده و با تدبیر پیش برود، حکیم است. فلاسفه نیز گفته اند: «حکمت» همان ایجاد شباهت با خداست در حدّ توان بشری، آن هم از جنبه علم و عمل.^۱

لقمان (علیه السلام) در سفارش‌های خود به فرزندش فرمود: «يَا بُنَيَّ، تَعَلَّمِ الْحِكْمَةَ تَشْرُفُ؛ فَإِنَّ الْحِكْمَةَ تَدُلُّ عَلَى الدِّينِ، وَ تُشْرِفُ الْعَبْدَ عَلَى الْحُرِّ، وَ تَرْفَعُ الْمَسْكِينَ عَلَى الْغَنِيِّ، وَ تُقَدِّمُ الصَّغِيرَ عَلَى الْكَبِيرِ»^۲؛ فرزندم! حکمت بیاموز تا ارجمند شوی! زیرا که حکمت، به دین رهنمون می شود و بنده را بر آزاده شرافت می بخشد و تهیدست را از ثروتمند بالاتر برد و کوچک را از بزرگ پیش می اندازد.

قرآن کریم حکمت را به عنوان یکی از فضایل آل ابراهیم، نشان‌دهنده اهمیت دانش عمیق و کاربردی در رهبری و هدایت جوامع دانسته است و این فضیلت را به عنوان یک الگوی ارزشمند برای تمامی پیروان ادیان ابراهیمی مطرح کرده است:

«أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلَى مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ فَقَدْ آتَيْنَا آلَ إِبْرَاهِيمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَآتَيْنَاهُمْ مُلْكًا عَظِيمًا»^۳؛ بلکه به مردم، برای آنچه خدا از فضل خویش به آنان عطا کرده رشک می‌ورزند؛ در حقیقت، ما به خاندان ابراهیم کتاب و حکمت دادیم، و به آنان ملکی بزرگ بخشیدیم.

مقصود از حکمت به عنوان یکی از فضایل آل ابراهیم (علیهم السلام) در آیه شریفه، ولایت است چون ولایت از نتایج حکمت است و این بیان حکمت و تحقیق آن است، و تفسیرات مختلف که در سخنان آنها آمده است به همین معنی برمی گردد. مانند اینکه گفته شود: حکمت شناختن حقایق اشیاء است آن چنان که هست، یا حکمت عبارت از علم به نیکی‌ها و عمل صالح است، یا انجام دادن فعلی است

۱. محمد بن ابراهیم شیرازی (ملاصدرا)، الحکمة المتعالیة فی الاسفار الاربعة العقلیة، ج ۳، ص ۵۱۴.

۲. مجلسی، بحار الأنوار، ج ۱۳، ص ۴۳، ح ۲۴.

۳. نساء: ۵۴.

توجه به مفهوم «آنچه خدا از فضلش به آنان بخشیده» که مقصود نبوت و قرآن و معارف دینی است، نمی‌تواند منظور تمام مردم باشد؛ پس، با توجه به کلمه‌ی مقابل، یعنی «آل ابراهیم علیه السلام» و روایاتی که در منابع شیعه و اهل سنت آمده است، روشن می‌شود که مقصود از «مردم» پیامبر(صلی الله علیه و آله) و اهل بیت (علیهم السلام) می‌باشند که از آل ابراهیم(علیه السلام) هستند.^۱

۳-۲- منصب قضاوت

قضاوت یا قضا در لغت در معانی مختلف، از جمله حکم، علم، اعلام و اتمام به کار رفته و در اصطلاح عبارت است از حکم کردن بین مردم برای فیصله و پایان دادن به منازعات و اختلافات و استیفای حقوق آنان و جلوگیری از پایمال شدن آن.^۲

منصب قضا از مناصب بزرگ و با اهمیت است که بقا و دوام نظام نوع انسانی بر آن استوار می‌باشد. خدای تعالی این منصب را به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و امامان معصوم (علیهم السلام) اعطا کرده است. بر پایه‌ی روایتی، امام صادق(علیه السلام) می‌فرماید:

الْقَضَاءُ أَرْبَعَةٌ ثَلَاثَةٌ فِي النَّارِ وَ وَاحِدٌ فِي الْجَنَّةِ رَجُلٌ قَضَى بِجَوْرٍ وَ هُوَ يَعْلَمُ فَهُوَ فِي النَّارِ وَ رَجُلٌ قَضَى بِجَوْرٍ وَ هُوَ لَا يَعْلَمُ فَهُوَ فِي النَّارِ وَ رَجُلٌ قَضَى بِحَقٍّ وَ هُوَ لَا يَعْلَمُ فَهُوَ فِي النَّارِ وَ رَجُلٌ قَضَى بِحَقٍّ وَ هُوَ يَعْلَمُ فَهُوَ فِي الْجَنَّةِ؛^۳ قاضی‌ها چهار گروهند: سه گروه در آتش و یک گروه در بهشت باشد: مردی که آگاهانه به ستم حکم کند به دوزخ رود و مردی که ناآگاهانه به ستم حکم کند نیز در دوزخ است و مردی که ناآگاهانه به حق حکم کند راهی دوزخ شود و مردی که آگاهانه به حق حکم نماید به بهشت رود.

^۱. همان.

^۲. انصاری، القضاء و الشهادات، ص ۲۲۷.

^۳. ابن شعبه، تحف العقول عن آل الرسول صلی ال، ج ۲، ص ۳۶۵.

در قرآن کریم، اعطای منصب قضاوت به آل ابراهیم (علیهم السلام)، دلالت بر واگذاری نقش محوری در تعیین و اجرای عدالت الهی در جامعه بشری دارد. این منصب، نه تنها به معنای صدور احکام قضایی، بلکه به مفهوم دارا بودن صلاحیت علمی، اخلاقی، و مدیریتی برای حل و فصل اختلافات و ایجاد تعادل در روابط اجتماعی است. اعطای این منصب، نشان‌دهنده اعتماد الهی به توانایی‌های این خاندان در تحقق عدالت و برقراری نظام حقوقی مبتنی بر وحی است. این فضیلت، همچنین بر اهمیت نقش رهبران و حاکمان عادل در جامعه تأکید دارد و آنان را به الگوبرداری از سیره و روش آل ابراهیم (علیهم السلام) در قضاوت و حکمرانی دانسته است:

«أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلَى مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ فَقَدْ آتَيْنَا آلَ إِبْرَاهِيمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَآتَيْنَاهُمْ مُلْكًا عَظِيمًا»؛ بلکه به مردم، برای آنچه خدا از فضل خویش به آنان عطا کرده رشک می‌ورزند؛ در حقیقت، ما به خاندان ابراهیم کتاب و حکمت دادیم، و به آنان ملکی بزرگ بخشیدیم.

قضاوت‌های یهودیان از حسادت آنان نسبت به پیامبر (صلی الله علیه و آله) و خاندانش سرچشمه می‌گیرد و به همین دلیل بی ارزش است. آنان بر اثر ستم و کفران نعمت، نبوت و حکومت را که به بنی اسرائیل داده شده بود، از دست دادند و به همین جهت مایل نیستند این موقعیت الهی به دست کس دیگری سپرده شود و نسبت به پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) و اهل بیت (علیهم السلام)، که مشمول این موهبت الهی شده‌اند، حسد می‌ورزند. حضرت ابراهیم (علیه السلام) به عنوان «امام» و «اسوه حسنه» معرفی شده و این نشان‌دهنده رهبری و هدایت ایشان در تمامی ابعاد زندگی، از جمله امور قضایی است. همچنین، فرزندان و نوادگان ابراهیم (علیه السلام) نیز وارث این میراث معنوی بوده‌اند و در جوامع خود به عنوان داوران و قاضیان مورد احترام و اعتماد قرار می‌گرفتند.^۲

^۱. نساء: ۵۴.

^۲. اصفهانی رضایی، تفسیر قرآن مهر، ج ۴، ص ۱۶۰.

نتایج

نتایج تحقیق حاضر با عنوان «تبیین فضائل آل ابراهیم در آیه ۵۴ سوره نساء» عبارتند از:

آیه ۵۴ سوره نساء، جایگاه ممتاز آل ابراهیم (علیهم السلام) را در هدایت بشر و برپایی نظام‌های اجتماعی و دینی با تأکید بر سه فضیلت اساسی «کتاب»، «حکمت» و «ملک عظیم» برجسته می‌کند. این آیات، چارچوبی را برای نقش محوری این خاندان در تاریخ ادیان ابراهیمی ترسیم می‌کنند. «حکمت» به عنوان معرف بصیرت و دانش الهی، آل ابراهیم (علیهم السلام) را قادر به درک عمیق حقایق هستی و هدایت جامعه به سوی کمال معنوی می‌سازد. این فضیلت، همراه با «کتاب» که منبع وحی و هدایت الهی است، اساس دانش و بینش این خاندان را تشکیل می‌دهد. همچنین، مفهوم «ملک عظیم» که به ولایت و امامت تعبیر شده، بر نقش رهبری و مدیریت اجتماعی آل ابراهیم (علیهم السلام) تأکید می‌کند و نشان‌دهنده توانایی آن‌ها در سازماندهی جوامع بر اساس اصول دینی و اخلاقی است. خاندان ابراهیم (علیهم السلام) با اتکا به فهم والای الهی حاصل از ارتباط مستقیم با وحی، توانایی هدایت جوامع و تفسیر دقیق متون دینی را کسب کرده‌اند، در حالی که «ملک عظیم» به عنوان نمادی از ولایت و امامت، نقش محوری آنان در مدیریت جوامع دینی و اجتماعی را تقویت می‌کند. در حوزه فضائل اجتماعی، نبوت به عنوان مأموریت اصلی این خاندان، مسئولیت ابلاغ پیام الهی و اصلاح جوامع را بر عهده دارد، که این نبوت در قالب یک نظام تکاملی از پیامبران، برنامه هدایت‌گر مستمری را شکل داده است. منصب قضاوت نیز به عنوان یکی دیگر از فضائل اجتماعی، بیانگر توانایی این خاندان در اجرای عدالت و حل اختلافات بر اساس نظام حقوقی الهی است. در نهایت، سلطنت و حاکمیت اعطایی به آنان، نقش تعیین‌کننده‌ای در ساختار سیاسی و اجتماعی جوامع توحیدی ایفا کرده است. بررسی آیات نشان می‌دهد که آل ابراهیم (علیهم السلام) با برخورداری از فضائل فردی و اجتماعی، نقشی کلیدی در هدایت بشر، تعلیم و تربیت، و برپایی نظام‌های اجتماعی و دینی داشته‌اند. این نقش، از طریق نبوت، قضاوت، سلطنت و بهره‌مندی از دانش و حکمت الهی، در طول تاریخ ادیان ابراهیمی تداوم یافته و الگویی برای رهبری و هدایت جوامع فراهم کرده است.

منابع

- قرآن کریم
- ۱. ابن شعبه، حسن بن علی، **تحف العقول**، تهران: موسسه فرهنگی دارالحديث، چاپ پنجم، ۱۳۹۳ ه.ش.
- ۲. ابن منظور، محمد بن مکرم، **لسان العرب**، قم: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۸۵ ه.ش.
- ۳. اراکی، محسن، **آزادی و علیت در فلسفه اسلامی معاصر و فلسفه مغرب زمین**، تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، چاپ اول، ۱۳۹۲ ه.ش.
- ۴. انصاری، مرتضی، **القضاء و الشهادات**، قم: مجمع الفکر الاسلامی، چاپ چهارم، ۱۳۸۹ ه.ش.
- ۵. حر عاملی، محمد بن حسن، **وسائل الشیعه**، تهران: کتابچی، چاپ دهم، ۱۳۸۶ ه.ش.
- ۶. حسینی همدانی، محمد، **انوار درخشان در تفسیر قرآن**، محمد، تهران: لطفی، چاپ اول، ۱۴۰۴ ه.ق.
- ۷. خمینی، روح الله، **چهل حدیث**، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، چاپ پنجاه و نهم، ۱۳۹۵ ه.ش.
- ۸. خمینی، روح الله، **مصباح الهدایه**، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، چاپ اول، ۱۳۸۹ ه.ش.
- ۹. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، **مفردات الفاظ القرآن**، بیروت دمشق: دار القلم، الدار الشامیه، چاپ اول، ۱۴۱۲ ه.ق.
- ۱۰. رضایی اصفهانی، محمد علی، **تفسیر قرآن مهر**، قم: پژوهشهای تفسیر و علوم قرآن، چاپ اول، ۱۳۸۷ ه.ش.
- ۱۱. سلطان علی شاه، سلطان محمد بن حیدر، **متن و ترجمه فارسی تفسیر شریف بیان السعاده فی مقامات العبادۀ**، تهران: الاسرار، چاپ اول، ۱۳۷۲ ه.ش.

۱۲. سید مرتضی، علی بن حسین، الذخیره فی علم الکلام، مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، چاپ اول، ۱۳۹۹ ه.ش.
۱۳. شاه عبدالعظیم، حسین، تفسیر اثنا عشری، تهران: آذرنیا، چاپ اول، ۱۳۹۳ ه.ش.
۱۴. صمّمدین ابراهیم شیرازی (ملاصدرا)، صدرالدین، الحکمة المتعالیة فی الاسفار الاربعة العقلیة، تهران: حیدری، چاپ اول، ۱۳۶۳ ه.ش.
۱۵. طباطبائی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ پنجم، ۱۴۱۷ ق.
۱۶. طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، قم: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ چهارم، ۱۳۸۷ ه.ش.
۱۷. الفراهیدی، الخلیل بن أحمد، العین، بی‌جا، بی‌نا، بی‌تا.
۱۸. کاشانی، عبدالرزاق، اصطلاحات الصوفیه، تهران: انتشارات مولی، چاپ پنجم، ۱۳۹۶ ه.ش.
۱۹. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تصحیح: علی اکبر غفاری، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ ه.ق.
۲۰. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار(ع)، بیروت، دار احیاء التراث العربی، چاپ دوم، ۱۴۰۳ ه.ق.
۲۱. هاشمی شاهرودی، محمود، فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت (علیهم‌السلام)، قم: موسسه دایره المعارف فقه اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۲ ه.ش.